

⁴ Кибардина С.М. Категории субъекта и объекта и теория валентности (на материале немецкого языка) // Категория субъекта и объекта в языках различных типов. Л., 1982. С.42.

⁵ Бонаventura. Ночные бдения. М., 1990. С.150–151.

⁶ Там же.

⁷ Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – начало XX в. М., 1979. С.221.

⁸ Костомаров Н.И. Славянская мифология. Исторические монографии и исследования. М., 1995. С.28.

⁹ Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX века. М.; Л., 1957. С.79.

А.В.ЗІНКЕВІЧ

ЗВАРОТНА-ПРЫНАЛЕЖНЫ ЗАЙМЕННІК У БАЛГАРСКОЙ МОВЕ

Сістэмы прыналежных займеннікаў могуць быць класіфікаваны па характару асноўнага супрацьпастаўлення. Так, напрыклад, у беларускай, рускай і некаторых іншых мовах супрацьпастаўлены зваротны прыналежны займеннік і асабовы прыналежны займеннік; у французскай, іспанскай – поўны і кароткі прыналежны займеннік і г. д. Сістэма прыналежных займеннікаў сучаснай літаратурнай балгарскай мовы (СЛБМ) мае супрацьпастаўленне зваротнага прыналежнага займенніка асабавому прыналежнаму, а таксама поўнага прыналежнага займенніка кароткаму. Таму асноўнае супрацьпастаўленне ў сістэме прыналежных займеннікаў (далей – ПЗ) СЛБМ можна прадставіць як складаную апазіцыю поўнага асабовага ПЗ, кароткага асабовага ПЗ, поўнага зваротнага ПЗ і кароткага зваротнага ПЗ – (*мой: ми*): (*свой: си*).

Будзем разглядаць сістэму ПЗ СЛБМ як сукупнасць простых апазіцый, якія складаюць згаданае складанае супрацьпастаўленне. Гэтае складанае супрацьпастаўленне можна разбіць на наступныя простыя апазіцыі:

1. Поўны зваротны ПЗ: Кароткі зваротны ПЗ (*свой: си*)
2. Поўны асабовы ПЗ: Кароткі асабовы ПЗ (*мой: ми, твой: ти і г. д.*)
3. Поўны асабовы ПЗ: Поўны зваротны ПЗ (*мой: свой, твой: свой і г. д.*)
4. Поўны асабовы ПЗ: Кароткі зваротны ПЗ (*мой: си, твой: си і г. д.*)
5. Кароткі асабовы ПЗ: Кароткі зваротны ПЗ (*ми: си, ти: си і г. д.*)
6. Кароткі асабовы ПЗ: Поўны зваротны ПЗ (*ми: свой, ти: свой і г. д.*)

Апазіцыя “поўны зваротны ПЗ: кароткі зваротны ПЗ”

Замена поўнай формы *свой* на кароткую *си* і наадварот падпарадкоўваецца агульным правілам, уласцівым усім астатнім ПЗ. Аднак канкурэнцыя поўнага і кароткага зваротнага ПЗ дэманструе больш паслядоўнае ўжыванне кароткай формы ў пазіцыі нейтралізацыі, чым у асабовых ПЗ. На матэрыяле тэкстаў сучасных балгарскіх аўтараў (И. Серафимов “Хокерно погребение”, София, 1989; И. Мариновски “Космосът да ти е на помощ, Александър”, София, 1990; В. Пасков “Германия – мръсна приказка”, София, 1993) намі падлічана, што адносіны колькасці ўжыванняў поўнага і кароткага зваротнага ПЗ (си/свой) складаюць у сярэднім 6,14, а адносіны ўжывання ўсіх кароткіх асабовых ПЗ да поўных – 3,31. Іншымі словамі, назіраецца больш актыўнае, чым у асабовых ПЗ, пашырэнне сферы ўжывання кароткіх ПЗ за кошт поўных.

У адрозненне ад асабовых ПЗ у СЛБМ магчыма аперацыя падстаноўкі кароткага зваротнага ПЗ да поўнага – *своя си*¹: *Обичам своите си родители* “Я люблю сваіх бацькоў”, дзе *си* узмацняе рэфлексіўнасць.

У стараславянскай мове, па сведчанню К. Мірчава², *си* займае вельмі сціплае месца. У сямі прааналізаваных ім стараславянскіх помніках суадносіны *свой – си* адпаведна 308 – 10. Сустрэкаецца гэта клітыка толькі ў Супрасльскім зборніку (7) і ў Савінай кнізе (3). У далейшым, як вызначае К.Мірчаў, *си* выяўляе большую ўстойлівасць, чым *свой* у канкурэнцыі з асабовымі ПЗ. Можна гаварыць аб узростаючай ролі кароткай формы ў пары *свой – си* на фоне агульнай тэндэнцыі да паслаблення зваротнага ПЗ.

Падстаноўка *си* да поўнага зваротнага ПЗ зафіксавана ўжо ў стараславянскай мове³.

У сярэднебалгарскі перыяд (XII–XIV ст. ст.), акрамя атрыбутыўнага ўжывання *свой си*, можна сустрэць і ўжыванне аўтаномнае: *клѣтвами принѣди ихъ прѣбывати въ своихъ си*⁴. Ужыванне дадзенай канструкцыі ў дамаскінах гаворыць аб выкарыстанні яе ў жывым маўленні і ў новабалгарскай мове (XV–XVIII ст.ст.): *и тръгна да иде на своето си о ѿчъство*⁵. Г.Ажэхоўска адзначае, што дублетныя формы актыўна выкарыстоўваліся да Вызвалення (канец XIX ст.), а потым абмяжоўваюцца ва ўжыванні⁶.

У сучаснай балгарскай мове канструкцыя *своя си* шырока распаўсюджваецца ва ўсходніх (асабліва ў паўночна-усходніх) гаворках. Негледзячы на стылістычную маркіраванасць як гутаркова-бытавых форм, дадзеныя дублетныя канструкцыі усё ж не выходзяць за межы літаратурнай мовы, хоць і рэдка сустракаюцца (напрыклад, у згаданым рамане И. Мариновски на 434 формы *свой* і *си* выпадае дзве формы *своя си*:

Ще се държим за своето си време и ще видим... (с. 281)

“Будзем трымацца свайго часу і паглядзім...”

Такім чынам, высветлілася, што ў апазіцыі *свой: си*, якая з’яўляецца са-стаўной часткай больш агульнага супрацьпастаўлення сістэмы ПЗ СЛБМ, магчыма як аперацыя замены аднаго элемента апазіцыі на іншы, так і аперацыя падстаноўкі кароткай формы да поўнай. Г.А.Цыхун⁷ звязвае такое становішча з супярэчлівым характарам энклітыкі, якая, з аднаго боку, выступае як элемент, які мае лексічнае значэнне, а з іншага – з’яўляецца дэлексікалізаваным элементам. “Такія выпадкі адлюстроўваюць... дынаміку сістэмных перабудоў ў літаратурнай (і не толькі літаратурнай) мове”⁸. У дадзеную групу клітык Г. А. Цыхун залічвае кароткія асабовыя займеннікі з некаторых дзеяслоўных канструкцый (тыпу *страх го е*). Да падобнага тыпу энклітык трэба аднесці і кароткі зваротны ПЗ, які на працягу ўсёй гісторыі балгарскай мовы мог выступаць як варыянт поўнага зваротнага ПЗ і, ў той жа час, як моцна граматыкалізаваны рэфлексіў.

Апазіцыя “поўны асабовы ПЗ: кароткі асабовы ПЗ”

Аперацыя замены поўных асабовых ПЗ на кароткія ў СЛБМ магчыма ў адрозненне ад аперацыі падстаноўкі, што дазваляе аднесці кароткія асабовыя ПЗ да групы клітык, якія маюць “лексічнае значэнне, суадноснае з лексічным значэннем адпаведных поўных форм”⁹.

Такім чынам, кароткі зваротны ПЗ і кароткі асабовы ПЗ належаць да розных тыпаў клітык, што дэманструе спецыфічнасць апазіцыі *свой: си* ў шэрагу іншых ПЗ.

Апазіцыя “поўны асабовы ПЗ: поўны зваротны ПЗ”

Дадзеную апазіцыю неабходна разглядаць перш за ўсё ў кантэксце канкурэнцыі зваротнага ПЗ і асабовага ПЗ. У грунтоўнай працы К.Мірчава¹⁰, якая прысвечана гэтаму пытанню, даследуюцца стараславянскія крыніцы на прадмет ўжывання зваротнага і асабовага ПЗ. Аўтар робіць выснову, што ў стараславянскай мове ёсць тэндэнцыя да скарачэння сферы ўжывання зваротнага ПЗ за кошт асабовага. Даследванні балгарскіх дыялектаў паказваюць, што ў балгарскіх гаворках прадстаўлены ўвесь спектр канкурэнцыі зваротнага і асабовага ПЗ – ад поўнага абмежавання займеннікаў *свой, си* ў радопскай дыялектнай вобласці да іх шырокага ўжывання ў паўночна-ўсходніх гаворках. У СЛБМ адлюстроўваюцца правілы ўжывання зваротнага ПЗ менавіта паўночна-усходніх дыялектаў – калі суб’ект выказвання адначасова з’яўляецца пасэсарам, то нарматыўным будзе ўжыванне зваротнага ПЗ:

Но поне своята посока знаех (И. Мариновски. С.70).

“Прынамсі, свой напрамак я ведаў”.

Ужыванне ў гэтым выпадку адпаведнага поўнага асабовага ПЗ лічыцца дапушчальным у СЛБМ. Магчымасць нейтралізацыі можа сведчыць аб ды-

намічним характером апазіції "поўны асабовы ПЗ: поўны зваротны ПЗ". "...Факультатыўнае ўжыванне двух членаў апазіцыі трэба вызначаць як прымету разбурэння апазіцыі"¹¹. Слабым звязом супрацьпастаўлення тут з'яўляецца зваротны ПЗ. Магчымы лёс канкурэнцыі *свой: поўны асабовы займеннік* у балгарскай мове можа быць аналагічным лёсу зваротнага ПЗ у мовах, дзе за ім замацавалася функцыя асабовага займенніка трэцяй асобы ці ён знік наогул.

У апазіцыі "поўны асабовы ПЗ: поўны зваротны ПЗ" вылучаецца субапазіцыя "поўны асабовы ПЗ трэцяй асобы: поўны зваротны ПЗ" – *негов...: свой*. У стараславянскай мове ўжыванне зваротнага ПЗ у трэцяй асобе было рэгулярным, а ў СЛБМ можна, на наш погляд, вызначыць два роды выпадкаў:

1. Нейтралізацыя зваротнага і асабовага ПЗ трэцяй асобы немагчыма. Сюды трэба аднесці выпадкі, калі гэтыя займеннікі нясуць розную семантычную нагрузку.

Той обича своите родители. "Ён любіць сваіх бацькоў".

Той обича неговите родители. "Ён любіць яго (не сваіх) бацькоў".

2. Нейтралізацыя зваротнага ПЗ і асабовага ПЗ трэцяй асобы магчыма і залежыць ад розных сінтаксічных, семантычных і стылістычных фактараў.

Събитията са представени в цялостното им (си) протичане.

*"Падзеі прадстаўлены ў іх (сваёй) цэласнасці"*¹².

Аднак агульная тэндэнцыя да разбурэння апазіцыі "поўны асабовы ПЗ: поўны зваротны ПЗ" распаўсюджваецца і на субапазіцыю "поўны асабовы ПЗ трэцяй асобы: поўны зваротны ПЗ". У многіх дыялектах, у гутарковай мове зваротны ПЗ у трэцяй асобе выціскаецца балканізаваным кампазітам *неговия си*. Літаратурнае выражэнне *Той обича своите родители* раўнацэннае ў семантычным плане гутарковай канструкцыі *Той обича неговите си родители*. Трэба згадзіцца з К. Мірчавым, што "ужыванне зваротна-прыналежнага займенніка *свой* – *си* ў балгарскай літаратурнай мове імкнецца да знікнення нават у трэцяй асобе. Цяжка меркаваць, ці пойдзе балгарская мова па гэтаму шляху і ці дасягне стану большай часткі моў у Еўропе"¹³.

Апазіцыя "поўны асабовы ПЗ: кароткі зваротны ПЗ"

Дадзенае супрацьпастаўленне можа быць разгледжана дваяка. Па-першае, элементы апазіцыі могуць выступаць як часткі састаўных прыналежных канструкцый тыпу *моя си, неговите си*, а, па-другое, кароткі зваротны ПЗ і поўны асабовы ПЗ могуць канкурыраваць у адным і тым жа акружэнні, знаходзячыся ва ўмовах свабоднага вар'іравання ці кантрастыруючай дыстрыбуцыі.

Си ў складзе канструкцыі *поўны асабовы ПЗ + си* можа выконваць дзве функцыі. Па-першае, перадаваць значэнне "уласны":

...Намерех сгодно местенце и лягах да сънувам моите си сънища (И.Мариновски. С. 147). "Я знаходзіў падыходзячае месца і клаўся сніць свае (мае) уласныя сны".

Па-другое, *си* можа быць рэфлексіўнай часціцай. Як правіла, гэта назіраецца, калі да поўнага асабовага ПЗ трэцяй асобы дадаецца *си* (як у прыведзеным вышэй прыкладзе *Той обича неговите си родители*). Утварэнне гэтых дублетных форм трэба разглядаць у кантэксце канкурэнцыі зваротнага ПЗ і асабовага ПЗ. Пасля ўтварэння ў балгарскай мове новых ПЗ трэцяй асобы *негов, неин* (XIII–XIV ст.ст.) па аналогіі з ПЗ першай і другой асобы яны пачалі канкурыраваць са зваротным ПЗ. Напрыклад, у Тыханраваўскім дамаскіне (XVII ст.) сустракаюцца займеннікі *негов* замест *свой*:

*да ако ме ѿ...осуди и ѿфрьли ѿнъговото лице...*¹⁴

Аднак у адрозненне ад ПЗ першай і другой асобы пры ўжыванні ПЗ трэцяй асобы ў рэфлексіўнай функцыі не заўсёды зразумела ці супадаюць суб'ект дзеяння і пасэсар. Часціца *си* здымае двусэнсоўнасць, падкрэсліваючы рэфлексіўны характар асабовага ПЗ трэцяй асобы:

*и исцѣлѣ нъговата си болестъ*¹⁵.

Што датычыцца канкурэнцыі *си* і поўнага асабовага ПЗ, то яна падобна да канкурэнцыі поўных зваротных ПЗ і поўных асабовых ПЗ. Норма літаратурнай мовы *Обичам родителите си*, дапушчальна *Обичам моите родители*. Сказы *Обичам родителите си* і *Обичам неговите родители* апісваюць розныя сітуацыі (*си* і *неговите* знаходзяцца ва ўмовах кантрастыруючай дыстрыбуцыі).

Такім чынам, у межах апазіцыі “поўны асабовы ПЗ: кароткі асабовы ПЗ” у СЛБМ існуе наступная градацыя пры выражэнні зваротна-прыналежнага значэння:

Акадэмічная норма: *Обичам родителите си*.

Маўленчая норма (дапушчальная): *Обичам моите родители*.

Не рэкамендуецца: *Той обича неговите си родители*.

Неправільна: *Той обича неговите родители*.

Обичам моите си родители.

Апазіцыя “кароткі асабовы ПЗ: кароткі зваротны ПЗ”

Кароткі асабовы ПЗ у СЛБМ не можа выступаць у функцыі рэфлексіва. Канструкцыі тыпу *Обичам родителите ми* не адзначаны ў літаратурнай норме. Аднак і тут неабходна вызначыць субапазіцыю “кароткі асабовы ПЗ трэцяй асобы : *си*”. Супрацьпастаўленне *Той обича родителите му : Той обича родителите си* магчыма толькі ў выпадку, калі ў першай канструкцыі суб'ект дзеяння і пасэсар не з'яўляюцца адной і той жа асобай.

У мовах, дзе няма супрацьпастаўлення “асабовы ПЗ: зваротны ПЗ”, ужыванне ПЗ трэцяй асобы можа быць шматзначным: іспанскае *su libro* “яго, яе, іх, Ваша, свая кніга”. У гэтых выпадках могуць выкарыстоўвацца канструкцыі *su libro de él* “яго кніга”, дзе асабовы займеннік з прыназоўнікам удакладняе характарыстыкі пасэсара¹⁶. У гутарковай балгарскай мове ёсць дакладны адпаведнік дадзеным канструкцыям – *баща му на него*¹⁷.

Прыведзеныя факты паказваюць, што ў адрозненне ад апазіцыі “поўны асабовы ПЗ: поўны зваротны ПЗ”, апазіцыя “кароткі асабовы ПЗ : кароткі зваротны ПЗ” характарызуецца як дыз'юнктыўная, бо адсутнічае пазіцыя нейтралізацыі для яе элементаў.

Апазіцыя “кароткі асабовы ПЗ: поўны зваротны ПЗ”

Дадзенае супрацьпастаўленне можа разглядацца з пункту гледжання канкурэнцыі гэтых форм і, акрамя таго, побач з формамі тыпу *своя си*, *моя си* існуе яшчэ адзін від дублетнай займеннікавай канструкцыі – *своя ми*.

Свой і кароткі асабовы ПЗ утвараюць дыз'юнктыўную апазіцыю, не маючы пазіцыі нейтралізацыі: канструкцыі тыпу *Обичам родителите ми*, не адзначаны ў СЛБМ, а ужыванне кароткага асабовага ПЗ трэцяй асобы заўсёды нерэфлексіўнае.

Формы тыпу *своя ми* зафіксаваны ўжо ў стараславянскай мове, аднак у сучаснай балгарскай мове практычна не ўжываюцца.

Аналіз апазіцый, якія складаюць асноўнае супрацьпастаўленне сістэмы ПЗ СЛБМ, дазваляе зрабіць наступныя вывады:

1. Сфера ўжывання поўных зваротных ПЗ абмежавана, з аднаго боку, больш шырокім у параўнанні з кароткімі асабовымі ПЗ ужываннем *си*, а з іншага – поўным асабовым ПЗ у рэфлексіўнай функцыі. Гэта робіць зваротны ПЗ *свой* самым слабым звяном сістэмы ПЗ.

2. Аперацыі замены і падстаноўкі ў апазіцыях №1 (*свой : си*) і №2 (“поўны асабовы ПЗ : кароткі асабовы ПЗ”) дазваляюць аднесці *си* і кароткія асабовыя ПЗ да розных тыпаў энклітык: кароткія асабовыя ПЗ – да энклітык лексічна паўнацэнных, а *си* – да групы энклітык дваістай прыроды, лексікалізаванае ці дэлекалізаванае ўжыванне якіх залежыць ад іх дыстрыбуцыі. Аднак, на наш погляд, больш карэктна было б гаварыць аб рознай ступені граматыкалізацыі кароткіх асабовых і зваротнага ПЗ. Аперацыя падстаноўкі, якая

размяжоўвае два віды энклітык, магчыма і ў пары “поўны асабовы ПЗ: кароткі асабовы ПЗ”, толькі значна радзей і толькі ў гаворках, у адрозненне ад *своа си*.

3. Апазіцыя №3 (“поўны асабовы ПЗ : поўны зваротны ПЗ”) і №4 (“поўны асабовы ПЗ : кароткі зваротны ПЗ”) маюць эквівалентны характар – побач з пазіцыямі нейтралізацыі гэтых форм, існуюць выпадкі, калі нейтралізацыя немагчыма (у трэцяй асобе). Адсюль, можна гаварыць аб эквівалентным характары адносінаў зваротных ПЗ *свой/си* і поўных асабовых ПЗ.

4. Апазіцыі №5 (“кароткі асабовы ПЗ: кароткі зваротны ПЗ”) і №6 (“кароткі асабовы ПЗ : поўны зваротны ПЗ”) маюць дыз’юнктыўны характар – у зваротных ПЗ няма пазіцый нейтралізацыі з кароткімі асабовымі ПЗ. Адсюль, адносіны кароткага асабовага ПЗ і зваротных ПЗ *свой/си* характарызуюцца як дыз’юнктыўныя.

5. Канкурэнцыя зваротных ПЗ і поўных асабовых ПЗ можа быць названа градуальнай, так як існуе некалькі варыянтаў канструкцый з рэфлексіўным значэннем, якія знаходзяцца бліжэй ці далей ад нормы СЛБМ. Градуальнасць канкурэнцыі, як і магчымасць нейтралізацыі, шырокае распаўсюджанне асабовых ПЗ у рэфлексіўнай функцыі, наяўнасць дублетных форм, на наш погляд, гавораць аб дынамічным характары сістэмы сродкаў выражэння пасэсіўнасці ў СЛБМ.

Як і ў гісторыі французскай, іспанскай і некаторых іншых моў, якія прыйшлі ў сістэме ПЗ да знікнення зваротных ПЗ для ўсіх асоб, у балгарскай мове назіраецца націск на зваротны ПЗ з боку поўных асабовых ПЗ, што выражаецца ў амаль факультатыўным выбары гэтых форм у рэфлексіўна-прыналежных канструкцыях. Аднак слабасць зваротнага ПЗ у балгарскай мове наўрад ці прывядзе гэты займеннік у разрад асабовага ПЗ трэцяй асобы, як у згаданых мовах, бо гэта месца ўжо занята паўнацэннай і даўно сфарміраванай формай *негов, неин* і іх кароткімі адпаведнікамі. Больш верагодны варыянт поўнага знікнення зваротнага ПЗ, як у грэчаскай, англійскай і ў некаторых інда-іранскіх мовах. З іншага боку, у сучаснай балгарскай мове актыўна выкарыстоўваецца кароткі зваротны ПЗ *си*, што не дае падстаў гаварыць аб аднакіраванасці дадзенай тэндэнцыі ў СЛБМ. Гэта акалічнасць робіць малаверагодным і “усходне-славянскі” шлях развіцця сістэмы ПЗ, калі праз знікненне кароткіх зваротных і асабовых ПЗ беларуская, руская і ўкраінская сістэмы прыйшлі да асноўнага супрацьпастаўлення “асабовы ПЗ: зваротны ПЗ”.

Можна канстатаваць, што ў балгарскай мове ў той ці іншай ступені выявіліся тэндэнцыі розных шляхоў развіцця сістэмы ПЗ, але ні адна з гэтых тэндэнцый на сённяшні дзень не можа лічыцца дастаткова дынамічнай, каб змяніць характар асноўнага супрацьпастаўлення гэтай сістэмы.

¹ Пашов П. // Помагало по българска морфология. Имена. София, 1978. С.414.

² Мирчев К. // Годишник на Софийския университет. Ист. фил. фак. 1945–46. Т.47.

³ Там жа. С.45.

⁴ Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах. София, 1988. С.144.

⁵ Дёмина Е. И. Тихонравовский Дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Ч.3. София, 1985. С.194.

⁶ Orzechowska H. Procesy balkanizacji i slawizacji bułgarskiego języka literackiego XVII–XIX w.w. świetle użycia klitycznych form zaimkow. Warszawa, 1976. S.77.

⁷ Цыхун Г. А. Синтаксис местоименных клитик в южно-славянских языках. Мн., 1968. С.82–83.

⁸ Там жа. С.68.

⁹ Там жа. С.84.

¹⁰ Мирчев К. Названае выданне.

¹¹ Деянова М., Минчева А., Станишева Д. Славянска филологія. София, 1968. Т.10. С.36.

¹² Больш падрабязна аб гэтым гл.: Ницолова Р. Българските местоимения. София, 1986. Приклад узяты з Ницоловай Р. С.99.

¹³ Мирчев К. Названае выданне. С.58.

¹⁴ Дёмина Е. И. Названая работа.

¹⁵ Там жа.

¹⁶ Левинтова Э. И., Вольф Е. М. Испанский язык. М., 1964. С.44.

¹⁷ Цыхун Г. А. Названая работа. С.82.